

valk^hof nieuws

16e jaargang nr.3
1978 - 1991.

COLOFON VALKHOFNIEUWS

REDACTIEADRES: ST. ANNA STRAAT 286
6525 HC NIJMEGEN

REDACTIELEDEN: H. van Brienens;
M. Vollebregt;
P. Ruysch van Dugteren;
H. Schoonwater;
A. Janssen.

AANLEVEREN: Tot 3 november juni 1994; liefst
op schijf en uitgedraaid.
De redactie behoudt het recht
om artikelen niet te plaatsen
of in te korten.

VALKHOFVERENIGING

LIDMAATSCHAP: Postbus 1390 6501 BJ NIJMEGEN.

CONTRIBUTIES: f20,- per jaar (65+ f15,- 1e jr.)
op Postbank 44.38.363 t.n.v.
Valkhofvereniging Nijmegen.

VALKHOFKAPEL: Afspraken voor bezichtigingen
of rondleidingen: H.v.Brienens,
St. Annastraat 286 6525 HC NIJMEGEN
Tel.: 080-541379.

VALKHOFSTICHTING

SCHENKINGEN: ABN ♦ AMRO bank Nijmegen.
Rekeningnummer: 53.76.75.930
Giro ABN ♦ AMRO bank: 82.10.25.
De Valkhofstichting beheert
een herbouwfonds.

VOORWOORD

Door Maurice Vollebregt

Op 29 juni werd de Valkhofvereniging opgeschrikt door het bericht, dat de heer Hein van Brienens na een kort ziekbed was overleden. Vele jaren lang is hij redactielid van dit blad geweest, bestuurder van onze vereniging en beheerder van de St. Nicolaaskapel op het Valkhof. Zoals voorzitter Nooy al opmerkte tijdens de uitvaart: "Hein was en is voor de Valkhofvereniging onmisbaar. Hij laat een enorme leegte achter. Een voelbare leegte. Het *directe* contact is er niet meer, en kan ook niet meer. Het *indirecte* contact is er echter wel zeker. Zijn geestdrift en zijn hartstocht zal de Valkhofvereniging blijvend inspireren". Verderop in dit nummer treft U een "In Memoriam" aan, geschreven door de heer N. Verhaaff.

De redactie heeft ondanks dit verlies toch kans gezien om dit nummer vol te krijgen. U treft artikelen aan die variëren van ingemetselde gedenkstenen in de kapel, tot aan de hevige strijd tussen Duitsers en Geallieerden, die exact 50 jaar geleden op het Valkhof plaatsvond. We hopen dat er ook dit keer weer een interessant nummer verschenen is. Valkhofnieuws 4 (te verschijnen in december) wordt een themanummer dat aan de Spaanse hertog Alva gewijd is, die een behoorlijke stempel op het Valkhof gedrukt heeft.

Tot slot kan ik U mededelen, dat een bestuursdelegatie op het stadhuis een behoorlijk constructief gesprek heeft gehad over het Valkhof; daarover binnenkort meer!

CORRECTIE COLOFON: Wegens het overlijden van de heer van Brienens is het beheer van de St. Nicolaaskapel terecht gekomen bij: *dhr. F. Boshouwers, Groenewoudseweg 49, 6524 TP Nijmegen. Tel.: 080-232587. Zie voor verdere mededelingen pag. 101.*

IN MEMORIAM

Door: Nol Verhaaff, bestuurslid

Met grote verslagenheid hebben wij kennis genomen van het vrij plotseling overlijden van de mede-oprichter van onze vereniging, de heer

Hein van Brienem. "Valkhofridder"

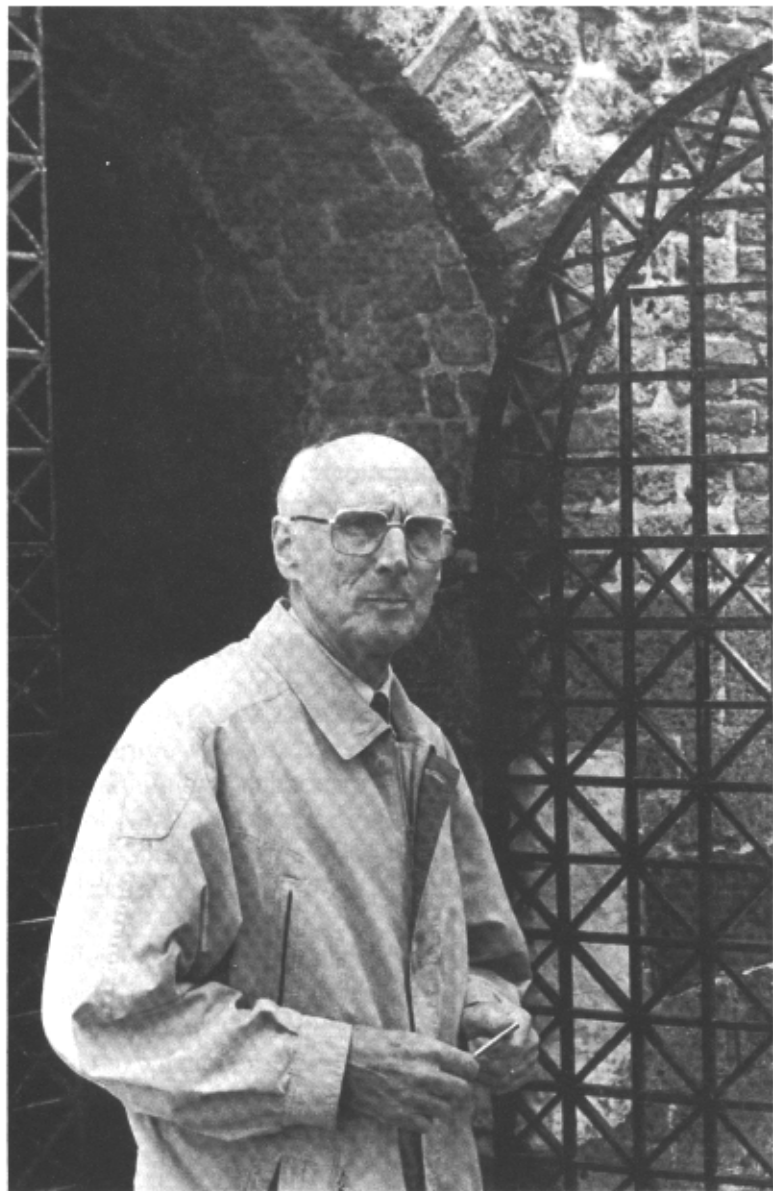
Hein van Brienem, die op 20 november 1993 tot "Ridder van het Valkhof" is geslagen, was altijd zeer bescheiden. Hij wilde nooit op de voorgrond staan, aan lofzang had hij geen boodschap. Hein werkte stug door. Zijn kapel moest openblijven, daar moest de geschiedenis van het Valkhof tot leven komen, dat was zijn levenswerk.

Lezen wij de verschillende jaargangen van ons tijdschrift "Valkhofnieuws" er op na, dan zien we dat hij een schat aan verhalen over het Valkhof nalaat.

Hein is voor ons allen een voorbeeld van een man die zich met hart en ziel tot aan het einde van zijn krachten heeft ingezet. Dat is iets wat maar weinig mensen kunnen.

Hein was een gids voor groot en klein, getuige de vele reacties die mensen ons toesturen. Hij laat een leegte na die zeer groot is. Toch zal zijn inspiratie voor ons een bron van kracht zijn om zijn levenswerk voort te zetten en verder te bouwen aan die burcht die Hein voor zich zag.

Dankbaar voor alles wat hij heeft gedaan mogen wij hem in onze gedachten laten voortleven. Zijn familie wensen wij veel sterkte in de komende tijd toe.

Hein van Brienen stond altijd klaar om bezoek in de Nicolaaskapel enthousiast te ontvangen. Foto: De Brug, 1991.

ODE AAN HEIN.....

Dit lied werd door Lex Hubers gemaakt ter gelegenheid van ons lustrum op 20 november 1993, toen Hein van Brienen tot Valkhofridder werd geslagen.

Melodie: Johanna, Johanna....!

Wie staat altijd klaar - voor de duizenden mensen
Die komen tot ver hier vandaan...
Wie is er het eerste - leidt rond in de historie
Wie trekt bezoekers aan...

Refrein:

Van Brienen - van Brienen
De man van de Valkhofkapel
Van Brienen - van Brienen
Die kent u toch allemaal wel....!

Wie is toch die man - van het Valkhof bezeten
Heel vaardig ook met de pen...
Wie kan goed verhalen - uit verre verleden
Ik denk dat u hem kent...

Refrein:

Wie is vijftien jaar - DE man van het Valkhof
Ontbreekt ook nimmer daar...
Wie hopen wij nog - heel lang te ontmoeten
En ooit zijn Valkhof klaar...

Refrein:

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Door Maurice Vollebregt

* In verband met het overlijden van de heer van Brienen zoeken wij dringend naar **toezichthouders voor de Nicolaaskapel**. Vindt U het leuk om met mensen om te gaan, kent U de geschiedenis van het Valkhof een beetje en bent U regelmatig een middag beschikbaar (van 14.00 -- 16.30 uur)? Dan bent U de persoon die wij zoeken! U kunt zich aanmelden bij de heer N. Verhaaff, tel. 080-450627. Hij geeft U meer uitleg geven en hij kan U eventueel inroosteren.

* Het **beheer van de Nicolaaskapel** is in handen gekomen van de heer F. Boshouwers, tel.: 080-232587. De kapel is in ieder geval opengesteld op *woensdag-, zaterdag- en zondagmiddag, van 14.00 tot 16.30 uur*, of op afspraak met de heer Boshouwers. Wilt U als groep worden rondgeleid, dan dient U tevens met hem contact op te nemen.

* De redactie is op zoek naar **tekstschrijvers**, die geregeld een bijdrage willen leveren aan ons blad Valkhofnieuws. Geschiedkundige artikelen, verhalen en gedichten rond het Valkhof, verslagen over herbouwde kastelen e.d. zijn van harte welkom bij de redactie! Ons adres: Postbus 1390, 6501 BJ NIJMEGEN.

* Willen mensen die met de heer van Brienen afspraken hadden gemaakt in verband met de Nicolaaskapel, dit a.u.b. aan het bestuur melden? Wij hebben nog niet alles kunnen achterhalen! Zo weten wij niet precies of er afspraken zijn gemaakt over het vervaardigen van een altaar en een kroonluchter in de kapel.

HET VALKHOF IN DE VUURLINIE (september 1944)

*Door: Hans van Koningsbruggen en Ferdinand van Hemmen
(Eerder geplaatst in 1985)*

Op Zondag 17 september 1944, een schitterende dag, werden Noord Brabant en Gelderland volkomen onverwachts geconfronteerd met de grootste luchtlandingsoperatie aller tijden. Geallieerde parachutisten, deel uitmakend van de Amerikaanse 82ste en 101ste luchtlandingsdivisie, landden in grote getale in de nabijheid van Son, Veghel, Grave, Nijmegen en Arnhem. Doel van deze stoutmoedige operatie was de verovering van een reeks bruggen (Market), opdat het Engelse tweede leger, dat nog in België stond, zou kunnen doorstoten naar het IJsselmeer (Garden). De voornaamste oogmerken van dit aan het brein van veldmaarschalk Montgomery ontsproten plan waren het afsnijden van de in westelijk Nederland gelegerde Duitse troepen van het "Reich", het omgaan van de tot in de omgeving van Kleef lopende Siegfriedlinie en dusdoende het plaatsen van een snelle doorstoot in de richting van het Roergebied. Hoewel het geallieerde oppercommando terdege beseftte, dat aan deze onderneming talrijke risico's kleefden, meende men deze te moeten aanvaarden, omdat zij de mogelijkheid in zich had tot een versneld einde van de oorlog.

Die zondagmiddag, een paar minuten over één, zetten de eerste parachutisten, behorend tot de 82ste U.S.luchtlandingsdivisie onder leiding van Brigade-generaal James Gavin - de prins der parachutisten - in de omgeving van Groesbeek voet op Gelderse bodem. Vooreerst moesten deze eenheden, het 505- en 508ste regiment, de heuvels tussen Nijmegen en Groesbeek in handen zien te krijgen.

De geallieerde bevelhebbers achtten namelijk de verovering van dit gebied van het uiterste belang, vanwege een mogelijke Duitse tegenaanval vanuit het Reichswald. Deze taak leverde weinig problemen op: Groesbeek, Berg en Dal en omgeving werden betrekkelijk snel door de bevrijding brengende Amerikanen ingenomen. Het eerste aanvalsdoel was bereikt.

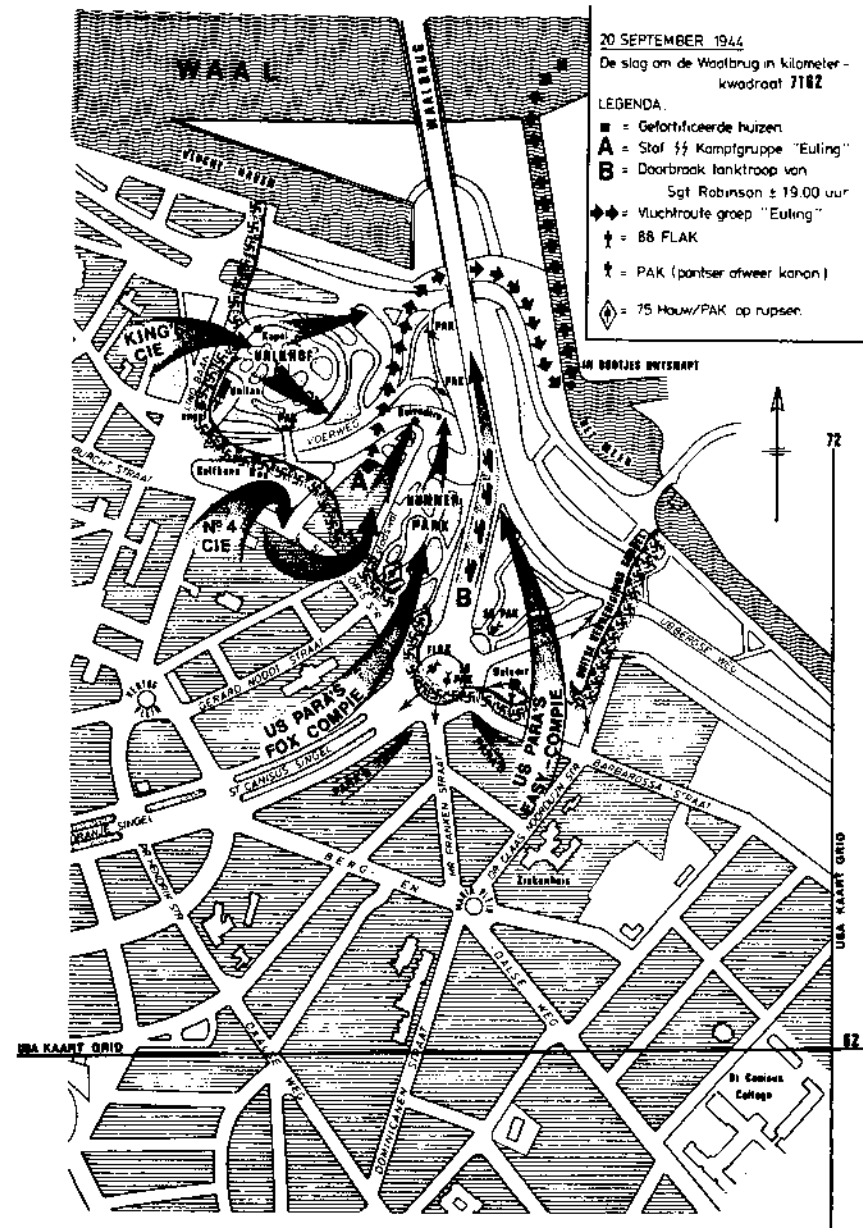
De zwaar gefortificeerde sociëteit "Unitas" kort voor de sloop in 1955 (Fotocollectie: Antoon Janssen).

Helaas: de successen van die zeventiende september kregen voorlopig nog geen vervolg. Tot twee maal toe poogden de airbornes de uitermate belangrijke Waalbrug te overmeesteren, doch onverwacht felle tegenstand van Duitse zijde deed deze vanuit het zuiden en oosten ondernomen aanvallen mislukken. Een zelfde lot onderging een met behulp van tanks en infanterie op 19 september uitgevoerde gecombineerde Anglo-Amerikaanse doorstootpoging, nadat het uit Brabant naderende tweede Britse leger eindelijk contact had gemaakt met de U.S. para's bij Nijmegen. De voornaamste tegenslagen werden teweggebracht door de snelle wijze waarop de Duitsers hadden gereageerd op de wijd verspreide en voor hen onverwacht gekomen luchtlandingsoperaties van de tegenstander; een reactie die grotendeels bestond uit het dirigeren van eenheden van voornamelijk de in de regio Arnhem gestationeerde 10de SS-divisie ("Frundsberg") naar het zo belangrijke "Bruckenkopf Nimwegen".

Het mislukken van de geallieerde aanvallen bood de Duitsers de mogelijkheid hun posities in de directe omgeving van de Waalbrug verder te consolideren. De uit barricaden, kanonnen en handvuurwapens bestaande verdediging rondom het Valkhof, het Hunerpark en het Keizer Lodewijkplein (nu Trajanusplein) - de centrale weerstandsstelling die de toegang tot Waalbrug beheerste (zie kaart) werd alsmaar verder versterkt.

Eén der barricaden bevond zich in de Burchtstraat bij de ingang van Peek en Cloppenburg; anderen lagen op de hoeken die de Gerard Noodtstraat en de Oranjesingel maakten met de St. Jorisstraat. Duits geschut stond ondermeer opgesteld in het Hunerpark en op het Keizer Lodewijkplein. Bovendien waren van Duitse zijde, reeds vanaf de avond van de 18e september, op grote schaal huizen in brand gestoken. Een cirkel van vuur leek rondom de oprit naar de Waalbrug te zijn gelegd; een wrede maatregel ten opzichte van de Nijmeegse burgerbevolking, die het toch al zo zwaar te verduren had gehad.

Het Valkhof, gelegen als een natuurlijke citadel boven de Waal, vormde een voor de hand liggend onderdeel in het

Overzichtsk kaart van de strijd rond het Valkhof en de Waalbrug.

Duitse verdedigingscomplex, niettegenstaande het feit, dat deze oude stelling oorspronkelijk gedacht was als reduct voor de verdediging bij een vijandelijke naderingspoging van de kant van de Waal. Ten oosten van de Karolingische kapel bevond zich een kleine gevechtsofstelling (8½ x 7½ m met 1 meter bovendecking: namelijk een dubbele kanonkazemat met schootsvelden naar het noorden en oosten. Een soortgelijke versterking voor mitrailleurs, die opgesteld was ten noorden van het viaduct Kelfkensbos-Voerweg en die deze weg in oostelijke richting moest bestrijken, dekte de eerste kazemat in de rug. Bovendien lagen er allerlei veldversterkingen, waaronder prikkeldraadversperringen, loopgraven en wapenopstellingen, ten behoeve van een "rondom"-verdediging. Voorts hadden de verdedigers het aan de zuid-westzijde gelegen Rooms Katholieke verenigingsgebouw Unitas en het naburige gebouw van Gemeentewerken geblindeld.

Beide complexen konden als schuilgelegenheid dienen. De bij het dichtmetselen opengelaten schietgaten waren voor mitrailleuropstellingen bedoeld. Aan de Voerweg, langs de zuidzijde, had een aantal huizen hetzelfde lot ondergaan, bij welke panden zich tevens een antitankgracht bevond.

In de nacht van de 19de op de 20ste september, toen de Nijmeegse binnenstad op een reusachtige vuurzee leek en het Valkhof, Hunerpark en Keizer Lodewijkplein onophoudelijk werden bestookt van geallieerde zijde, besloten de Anglo-Amerikaanse bevelhebbers tot een hernieuwd offensief. Alles moest immers geprobeerd worden tot ontzet van de bij Arnhem en Oosterbeek vechtende Britten. Een tweeledig plan werd ontworpen, waarbij enerzijds parachutisten van het 504de regiment luchtlandingstroepen de Waal zouden oversteken om de - ook in Duitse handen zijnde - spoorbrug, alsmede de verkeersbrug vanuit het noorden aan te vallen. Anderzijds moest infanterie, gesteund door tanks, het Duitse front ten zuiden van de rivier oprollen. Hierbij zou het 1ste bataljon van de Engelse Grenadier-Guards het Valkhof attaqueren, niet alleen vanuit het zuiden, maar tevens vanuit het westen, vanwaar, naar men aannam, de Duitsers geen aanval verwachtten. Inname

van het oude bolwerk kon immers een geschikte uitvalsbasis opleveren voor een aanval op verkeersbrug zelf.

Vóór dit echter zou kunnen geschieden, diende eerst de nabije omgeving van het Valkhof onder directe geallieerde contrôle te zijn. Men kwam overeen een aanval daartoe in de morgenuren te ondernemen.

Rond half zes in de ochtend van de 20ste september verzamelde zich het 1ste Grenadier-Guards bataljon op het Julianaplein voor de aanval. Drie motorcompagnieën waren hiervoor beschikbaar: de Kings (1ste compagnie Kapitein V.Gibbs; de 2de compagnie Kapitein the duke of Ruthland en de 4e compagnie Majoor H.Stanley). Tanks en zware mitrailleurs waren als extra versterking toegevoegd.

Onder voortdurend zwaar geallieerd vuur op de Duitse stellingen bij de Waalbrug, begon de 4de compagnie om 8.30 uur de opmars.

Ofschoon er hier en daar met Duitse weerstand afgerekend moest worden, schoot men goed op: rond 10.30 uur was het gebied rond Mariënburg in handen der Britten. Vervolgens brak de 2de compagnie door, die om 12.30 uur op twee plaatsen de Burchtstraat bereikte. Een half uur later namen de Kings de aanval over; een rookgordijn en de nodige artilleriesteun verschaften hen daartoe de nodige dekking. Rond 14.00 uur vielen het hoofd

bureau van politie en het klooster van Hallo aan de Lindenberg in hun handen. De zuivering van het gebied tussen Burchtstraat, Grotestraat en Waalkade leverde, ondanks de omstandigheden dat er gevochten moest worden temidden van talrijke nauwe straten, niet al te veel moeilijkheden op. Aldus hadden de Engelsen de gewenste uitgangsstelling ter verovering van het Valkhof bereikt.

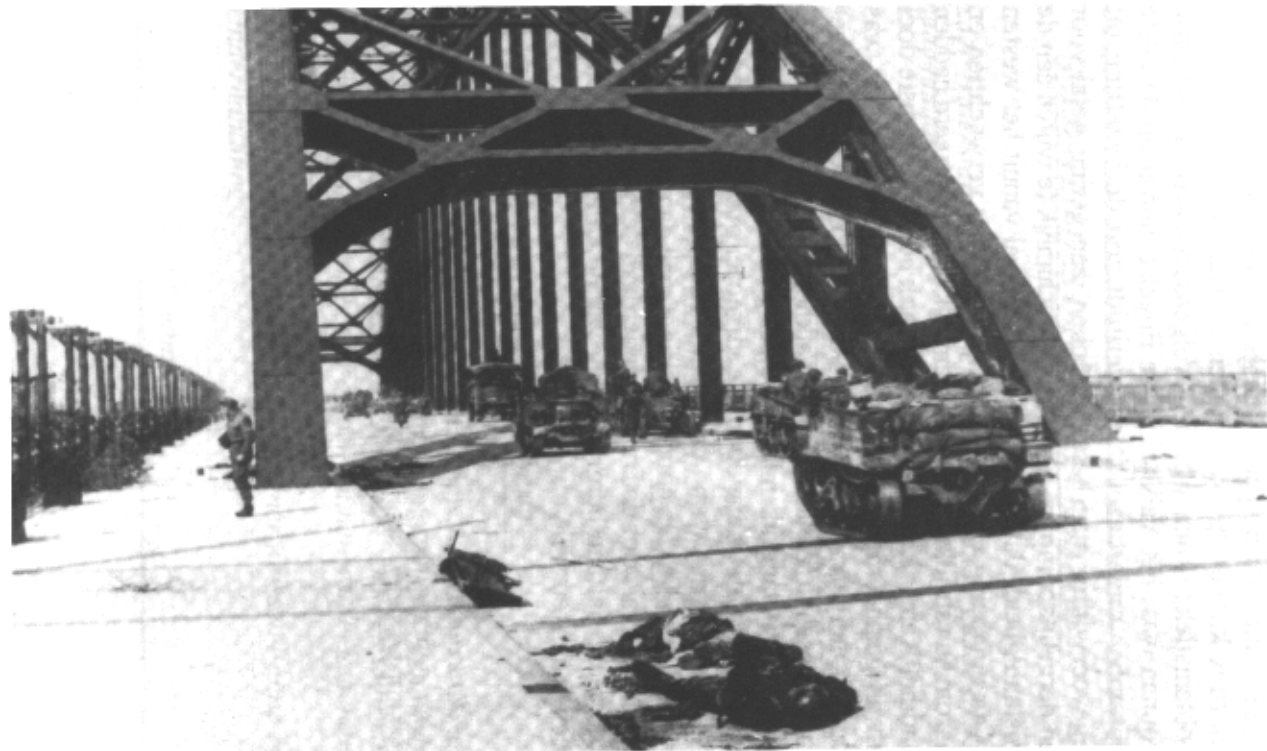
Om 15.30 uur begon de hoofdaanval. Om het verrassingselement zo lang mogelijk te behouden, daalden de Kings, nu versterkt met een peleton van de 2de compagnie onder luitenant Dawson en een sectie mitrailleurs, zonder geallieerd dekkingsvuur, de Lindenberg af. Door deze tactiek slaagden zij erin op 15 yards van de Duitse posities aan de

westelijke zijde van het Valkhof te komen, zonder dat ze door de vijand opgemerkt werden. De verrassing was dermate groot dat de Britten zich, vrijwel zonder moeite, met draadscharen een toegang hadden kunnen verschaffen tot de versterkte heuvel. Eenmaal in de loopgraven werd het een uitermate hevig man-tegen-man gevecht.

In het gevechtsverslag van de Grenadier-Guards wordt deze actie dan ook niet voor niets gekarakteriseerd als "fast and furious". De SS-pantsergrenadiers verweerden zich verwoed tegen de aanstormende Britten, die hun tegenstanders trachtten uit te schakelen met geweervuur, spijkerbajonetten en kolven. Duitsers renden in alle richtingen; sommigen gaven zich over, anderen poogden te ontsnappen. Ongeveer een dertigtal verdedigers werd gevangen genomen en verscheidenen werden gedood of gewond. Het was in dit krijgsgewoel dat de commandant van de Kings compagnie, Kapitein Gibbs, eensklaps door een fataal schot uit een Schmeisser, een Duits machinepistool, sneuvelde. Luitenant Dawson nam onmiddellijk zijn taken over en leidde de groep naar de oostelijke kant van het nu op een maanlandschap lijkend Valkhof. Enige minuten later, rond 17.00 uur, was de gehele heuvel in Engelse handen en kon vuur worden uitgebracht op de directe omgeving van de Waalbrug.

Evenzeer waren om 15.30 uur ook andere geallieerde eenheden in de aanval gegaan: Hunerpark en verkeersbrug vielen ondanks hevig Duits verzet vrij spoedig in geallieerde handen. Omstreeks 19.15 uur maakten de eerste Britse tanks op de noordelijke Waaloever contact met Amerikaanse parachutisten, die eerder op de dag bij een stoutmoedige actie de Waal waren overgestoken. De toegangsweg naar Arnhem lag, helaas te laat, open.

Het is opmerkelijk, dat in de bij het Gemeente-archief Nijmegen berustende documenten betreffende de strijd om de Waalbrug een nogal verschillend beeld wordt gegeven van de betekenis van het Valkhof voor de Duitse defensie. Sommige ooggetuigen zien de heuvel als een versterking van de eerste orde, terwijl anderen stellen, dat het Valkhof voor de Duitse

Geallieerden trekken de Waalbrug over in Arnhemse richting (fotocoll. A. Janssen).

verdediging slechts een uitermate gering belang had. Ofschoon wij zeker niet de verwachting hebben in deze kwestie het laatste woord te kunnen spreken, menen wij wel enig inzicht in deze problematiek te kunnen bieden. Volgens Duitse en Nederlandse bronnen was het Valkhof bij de Engelse aanval op de 20ste september onderbezet. Naar verluidt zou de bezetting uit ongeveer vijftig man bestaan hebben; een gering getal voor een dergelijk complex. Dit was waarschijnlijk te wijten aan de omstandigheid, dat de Duitsers een aanval vanuit het westen op de omgeving van de grote Waalbrug niet verwachtten en daarom hun strijdkrachten voornamelijk geconcentreerd hadden rond het Keizer Lodewijkplein, dat ook het voornaamste doel van de geallieerde aanvallen in de voorafgaande dagen was geweest, hetgeen evenzeer spreekt uit de lokalisering van het Duitse geschut (zie kaart). Het Valkhof echter afdoen als een nauwelijks belangrijk militair object gaat evenwel te ver. De ligging van de heuvel in de directe omgeving en op schootsafstand van de Waalbrug maakt dit zeer ongeloofwaardig. De conclusie dringt zich dan ook op, dat de Engelse aanval voor de Duitsers inderdaad dermate verrassend is geweest, dat aan hergroepering van de Duitse troepen niet meer te denken viel.

Met dank aan Dhr. N.A. de Groot voor de welwillende permissie tot het gebruik van een kaart uit zijn boek: "ALS STERREN VAN DE HEMEL" "De oorlog in het Rijk van Nijmegen - 1944.

Letterlijk overgenomen tekst van een naar het Valkhof "uitgeschoten" pamflet, op 20 september 1944:

SOLDATEN DES DEUTSCHEN REICHES !

Euer Widerstand gegen unsere vielfache Überlegenheit war heldenmutig.

WIEDERSTAND IST ABER NUTZLOS !

Ihr befindet euch auf einer Insel. Alle Wege zum Heimatland sind abgeschnitten. Luftlandtruppen und ein gewaltige Panzerarmee hat euch umstellt und ihr könnt ihren Vormarsch nicht mehr hindern.

ERGEBT EUCH SOFORT !

*und ihr werdet als ehrenvolle Kriegsgefangene behandelt werden. Denkt daran, dass der Krieg bald vorüber sein wird und ihr den Heimatland besser dienen könnt werdet Lebendig, als Tot in Nijmegen.
Sendet sofort einen Unterhändler mit einer weissen Fahne zur Unterhandlung !*

Der Kommandant.

DE REUZENTOREN OF DONJON OP HET VALKHOF

Door Maurice Vollebregt

Wie aan de overkant van de Waal vanuit Lent naar het Valkhof kijkt, ziet geen palts staan die het aanzien van de stad zo gedomineerd heeft. Wat we nu zien, heeft door bomen en struiken wel iets weg van een groep boerenkoolplanten. Alleen de Nicolaaskapel komt gedeeltelijk onder het groen uit; de Barbarossa-ruïne gaat compleet schuil onder het bladerdak.

Een schamele erfenis van duizend jaar geschiedenis. Dat was tot 1796 wel anders: het silhouet van Nijmegen werd eeuwenlang "in evenwicht" gehouden door de St. Stevenskerk aan de westzijde en de Valkhofburcht aan de oostzijde van de stad.

Zowel bij de St. Stevenskerk als bij het Valkhof is het vooral de toren die beeldbepalend is. Met dit artikel probeer ik de nevels rond de grote toren van het Valkhof iets te laten optrekken.

Midden in het gebouwencomplex op het Valkhof verrees -waarschijnlijk ten tijde van keizer Barbarossa- de machtige donjon, die in de 18e eeuw ook wel als "Reuzentoren" werd aangeduid. Er bestaat een legende over de Reus Quansuis die de toren zou hebben opgericht, maar dat de naam verband houdt met de reusachtige afmetingen is waarschijnlijker. Eerder wordt er al gesproken van "Grooten toren" en in de 16e eeuw zelfs eens van "Valcktoren". Een dergelijke donjon (ook wel belfried genoemd) fungeerde bij kastelen als uitkijkpunt, als vluchttoren en soms als laatste verdedigingspunt. Daarom is het mogelijk dat er een waterput in de toren aanwezig moet zijn geweest.

Als we een mogelijke aanbouw aan de zuidzijde niet beschouwen, had onze toren een rechthoekig grondvlak, met een oost-west gerichte lengteas. Volgens nauwkeurige berekeningen en opgravingen van Weve mat dit grondvlak 9 x 18 meter. De tufstenen wanden gingen loodrecht opwaarts, en kwamen aan de bovenkant zelfs iets naar buiten. Een boogfries ondersteunde een rij kantelen; deze werden al een eeuw voor de eigenlijke sloop verwijderd. We bevinden ons nu op 36 à 37

meter boven het maaiveld. Binnen de kantelen kwam een solide leien tentdak met enkele dakvensters en een sierlijk ruitertorentje naar boven. Afgezien van dit kleine dakruitertje lag de nok van de Reuzentoren op ongeveer 47 meter hoogte.

Enkele oude verslagen verschaffen ons meer kenmerken over dit solide bouwwerk. Een reisjournaal van vier Groningers uit 1740 noemt het de "oudsten en hoogsten toren van het kasteel (...) geheel gebouwd van twee voeten lange en een half voet dikke tufsteenen" waaronder nog "reliquien van een Romeinsche gevangnisse" aanwezig waren.

Ds. Smetius wijst in 1684 op een "hoog van wonderbaarlijke grootte". Deze wordt ook door Johan in de Betouw genoemd in 1795, als hij namens de stad Nijmegen op de landdag protesteert tegen de sloping van de burcht. Aan de zuidzijde zouden namelijk nog "flaauwe merkmalen" te zien zijn van Algemene Rijksdagen en Bijzondere Landdagen. Deze (dichtgemetselde!) boog is inderdaad op diverse afbeeldingen te zien, onder meer op de prent van Pieter van Liender die bij dit artikel is afgebeeld.

Het wijst op een aanbouw die aan de toren verbonden moet zijn geweest. Vaak wordt daarbij gedacht aan de grote Rijkszaal, die onderdeel van het Valkhof zou hebben uitgemaakt. Alleen wijzen de opgravingen van Weve uit 1910 en de grondradaronderzoeken van Biewinga in 1992 en 1993 daar niet op. Het is volgens mij waarschijnlijker dat er een hoog maar ondiep ingangsportaal aan de toren vastzat, zoals ook bij het Haagse Binnenhof. Dit portaal kan weleens de vroegere hoofdingang van het gebouwencomplex gevormd hebben.

De indeling van het torenlichaam is niet geheel bekend. We weten dat de toren inwendig uit meerdere etages bestond. Bekend is, dat alleen het benedengedeelte van de toren overwelfd is geweest. Dit gewelf werd door de slopers als "fundament" aangeduid en bevond zich half ondergronds, namelijk 2,5 meter beneden het maaiveld en 3,5 meter daarboven. Uit de tufsteenopbrengst heeft Weve berekend dat de muren op deze hoogte 1,60 meter dik waren!

Deze verdieping is lange tijd door de ambtslieden van

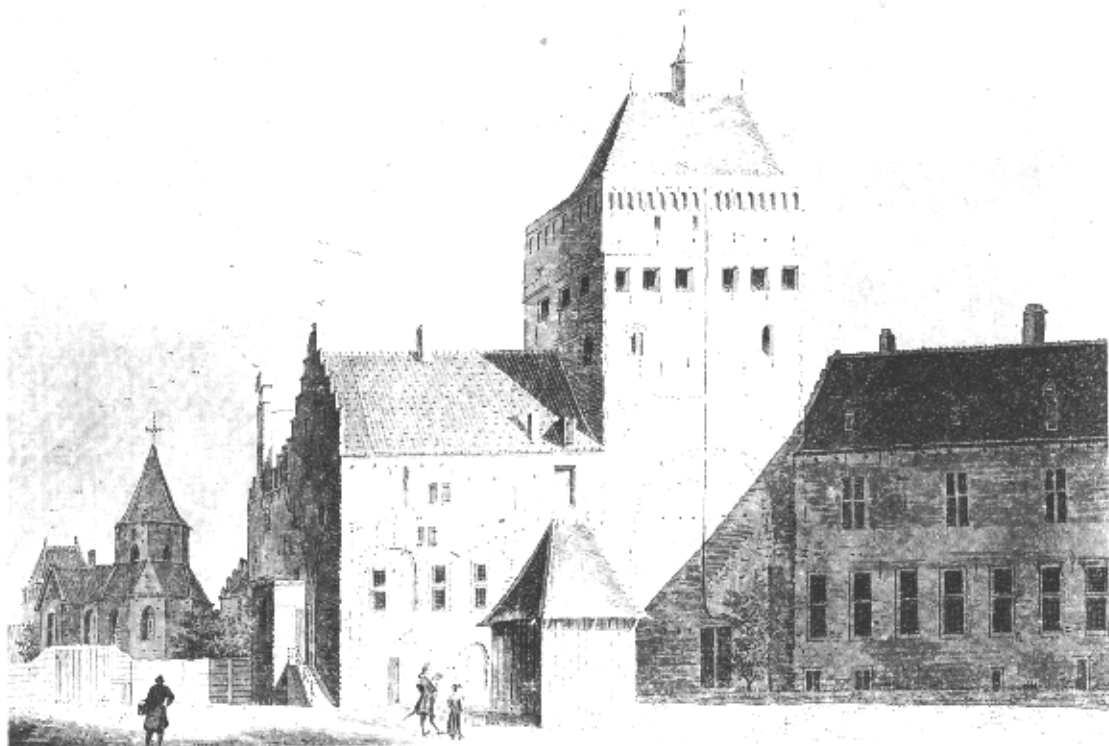
de Over-Betuwe als gevangenis gebruikt. Omdat er geen deur in de donjon zat, waren zij verplicht hun gevangenen door middel van een touw neer te laten. Dit, maar vooral de bevrijding, kostte natuurlijk grote moeite. Wellicht is er daarom aan de zuidzijde, binnen de grote boog, een deur in de wand gemaakt. Deze is op de prent van Pieter van Liender goed te zien.

De andere verdiepingen in de toren hebben houten zolderingen gehad. Dat blijkt duidelijk uit de muurankers die Pieter van Liender in drie rijen boven elkaar afbeeldt. Ook op de tekening van Hendrik Hoogers uit 1795 is aan de noordzijde een rij ankers te zien, net boven de boogfries. Hoewel deze tekening al in nummer 1 stond, plaats ik hem weer i.v.m. de goede details. De rij muurankers correspondeert met de zoldering van de bovenste, iets uitspringende verdieping. Volgens Weve is deze ongeveer 3,40 meter hoog geweest, terwijl de etage onmiddellijk daaronder (met de vele rechthoekige raampjes) ongeveer 4 meter hoogte bezat.

De verdieping daar weer onder is waarschijnlijk het hoofdvertrek van de Reuzentoren geweest. Op deze hoogte bevinden zich de halfronde boogvensters met middenzuiltje en dubbelboogjes. Ze zijn duidelijke Romaans, en karakteristiek voor de tijd dat Barbarossa het gedeeltelijk verwoeste kasteel liet herstellen. Deze vensters lijken sterk op de bogen aan de binnenzijde van de kapelgalerij, zelfs wat afmetingen betreft. Zijn deze soms ook door Barbarossa aangebracht?

Deze verdieping had aan de korte zijde twee dergelijke ramen die pal tegenover elkaar lagen. Op de tekening van Hoogers zien we aan de lange noordzijde *drie* vensters. Opmerkelijk genoeg zijn er aan de zuidzijde bij van Liender slechts *twee* te zien. Deze lagen wel tegenover de buitenste twee aan de noordzijde. Persoonlijk denk ik, dat het ontbreken van dit middelste venster verband houdt met het veronderstelde ingangsportaal. Het is goed mogelijk dat de nok van dit portaal het middelste venster afdekte, waardoor het nooit is uitgevoerd.

We houden nog een hoogte van 19 à 20 meter over voor de onderverdeling van het torenlichaam tussen het

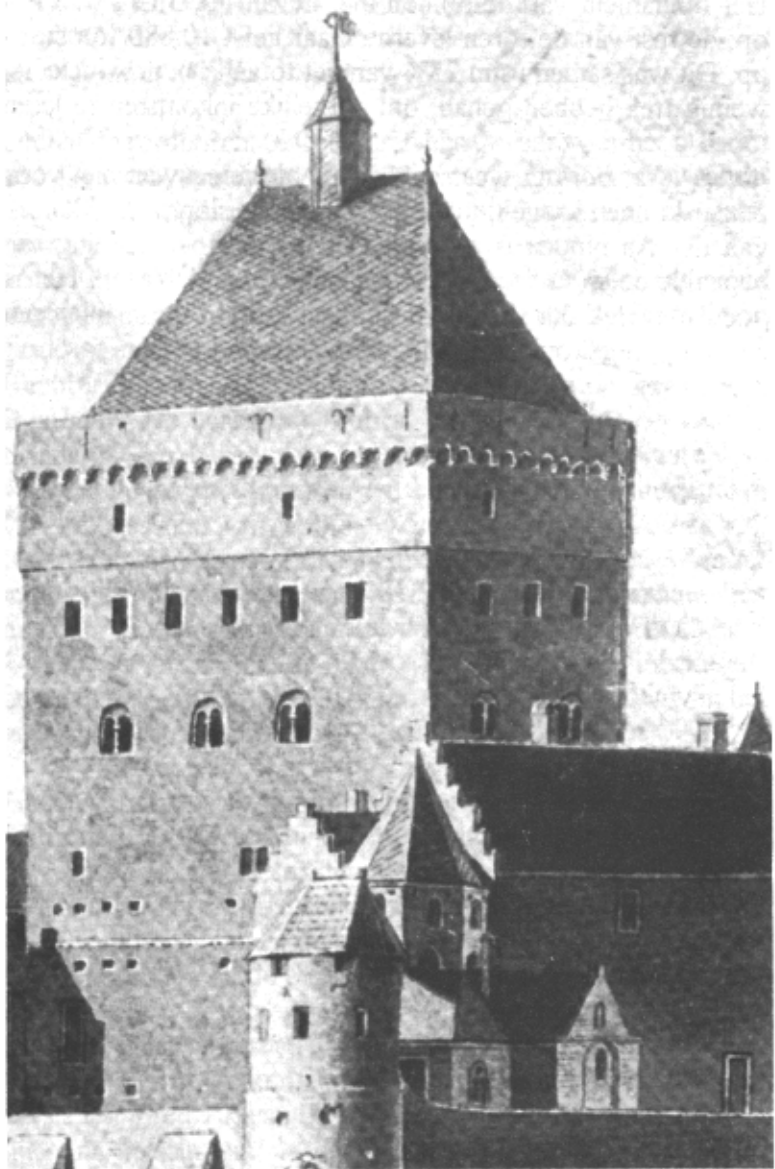
"Het Valkhof te Nimwegen van binnen". Pentekening door Pieter van Liender, 1752.

keldergewelf en de (hoofd?)verdieping met de Romaanse vensters. Hierover valt heel weinig te zeggen, behalve dat Hoogers aan de noordzijde wat kleine vensters afbeeldt en een versnijding in het muurvlak. Hierdoor wordt een ongeveer 11 meter hoge sokkel gevormd. Volgens Weve kan dit een ouder torengedeelte vertegenwoordigen, omdat de Groningers spreken van zeer grote stenen. Maar of dit muurfragment Karolingisch is, durft Weve niet te stellen.

Tijdens het verblijf van Stadhouder Willem V en zijn gezin op de burcht in de jaren 1786-1787, werd de burcht nog éénmaal verbouwd en opgeknapt. Ook aan de toren ging de verbouwing niet voorbij. Tegen de buitenkant werd een houten galerij gebouwd, die een verbinding vormde tussen de secretarie en de antichambre van de prins. Het is mogelijk dat de toren ten opzichte van de andere gebouwen ongelijkvloers is geweest, zodat er geen vlotte doorloop kon bestaan. We weten dat deze houten galerij of gang na het verblijf van Willem V weer afgebroken werd. Op de tekening van Hoogers zien we nog een dubbele rij balkengaten, onder en boven de genoemde versnijding in het metselwerk. Dit is het enige restant dat van de galerij overbleef.

Het einde voor de burcht kwam in het jaar 1795, toen er op de Gelderse Landdag werd besloten tot sloop van het Valkhof, officieel om de provinciekas te spekken met de opbrengst van de tufsteen. De Nijmeegse afgevaardigden stelden voor om het landschrijvershuis met de voorpoort alsmede de gehele ringmuur te laten staan zodat de rechtspraak kon blijven voortbestaan. Bovendien werd er gepleit *“ter eeuwige gedenking der Oudheid van de Burg door den burger Johan In de Betouw zoo klaar gedetailleerd en geadstrueerd om ook de Reuzen Tooren en de twee Heidense Capellen”* buiten de verkoop te houden.

Helaas, het mocht niet baten. De pleidooien van In de Betouw hebben de kapellen wel kunnen redden, maar de donjon en de rest van de gebouwen niet. Dit is niet zo vreemd als we naar de opbrengst van de tufsteen kijken. De slopers raamden dat er totaal 56.000 ton tufsteen uit de burcht te halen was.

De Reuzentoren één jaar voor de sloop. Detail pen- en penseeltekening Hendrik Hoogers, 1795.

Het fundament van de donjon met gewelf leverde 3.676 ton op; de rest van de toren leverde maar liefst 10.880 ton steen op. Dit was samen ruim 25% van het totaal! De provincie zal weinig trek hebben gehad, om dergelijke inkomsten te laten lopen.

Wat oorlog, weer en wind in al die eeuwen niet voor elkaar konden kregen, lukte de Haarlemse slopers Dekker en van der Aa binnen twee jaar. Ze vroegen toestemming om bepaalde delen "te laten barsten" ofwel op te blazen. Het is goed mogelijk dat de solide Reuzentoren op die manier aan zijn eind is gekomen. Nijmegen mist sindsdien een parel uit haar kroon.

Bronnen:

* *J.J.Weve: De Valkhofburcht, 1993.*

* *Commanderie van St.Jan: Valkhofcatalogus, 1980.*

* *M.J.M.Dongelmans: De Oranjes en het Valkhof, 1980.*

KASTEEL RECHTEREN te Rechteren

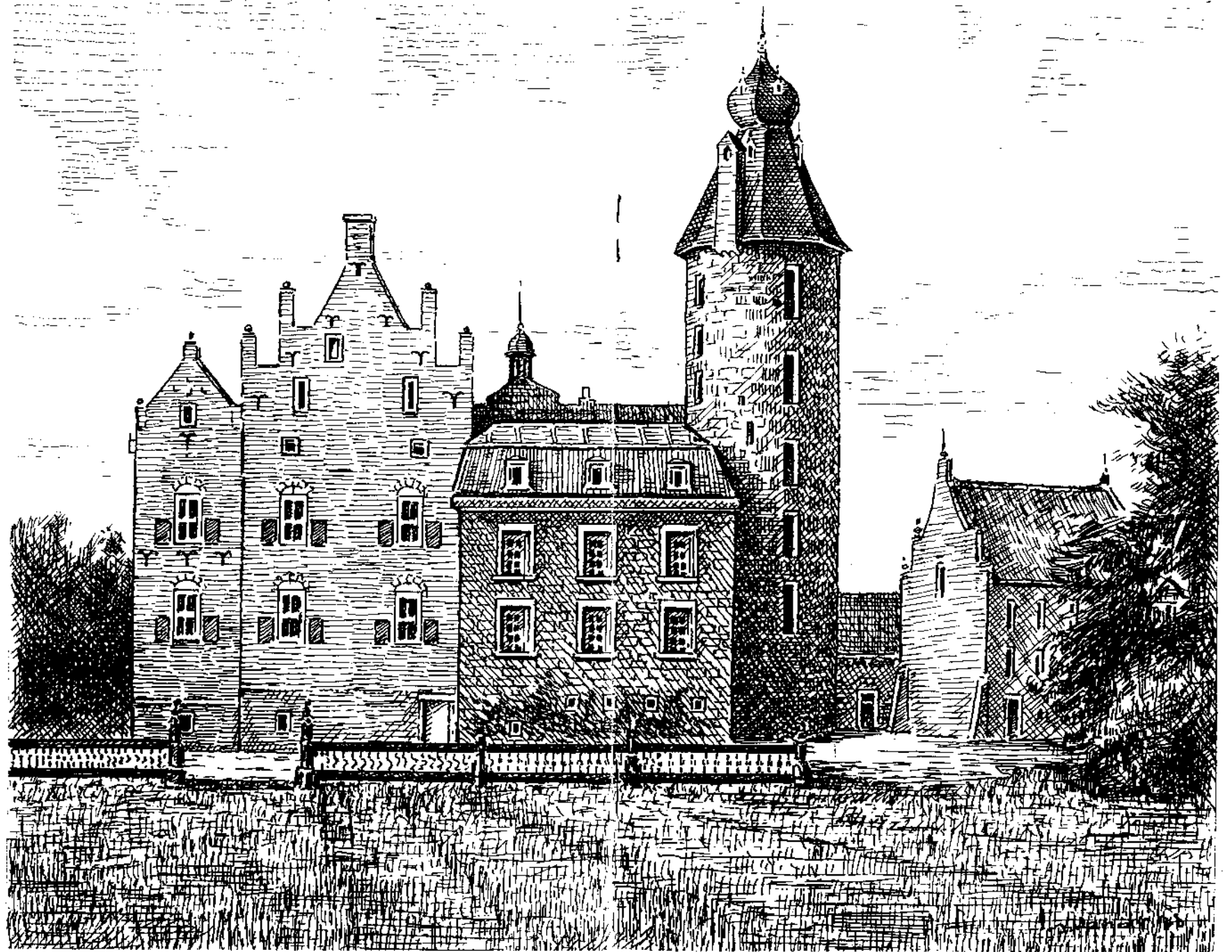
Door Louk Hendriks

Omdat de roofburcht te Rechteren een gevaar voor het plaatsje Zwolle werd, kreeg het in 1233 van de Utrechtse bisschop Willebrand stadsrechten. De nieuwe stad kon zich nu gaan versterken tegen roofburchten in de omgeving.

De stichter kennen we niet, maar er zijn gegevens bekend waaruit te lezen valt dat het al in 1100 bestond. Onze gegevens beginnen in 1315 als Herman van Voorst het slot Rechteren voor 2 boerenerven ruilt met graaf Johan van Bentheim. De heren van Voorst dragen het slot op aan de bisschop van Utrecht en krijgen het recht het kasteel te versterken. Al snel komt er een einde aan de mannelijke lijn van het geslacht van Voorst, want Sweden van Voorst van Rechteren, één van Herman's zonen, overlijdt in 1339 zonder mannelijke opvolging. Doordat zijn dochter Lutgarde in het huwelijk treedt met Frederik van Heeckeren van der Eese, komen we vanzelf terecht bij de twisten tussen de Heeckerens en de Bronkhorsten; zij bestrijden elkaar in de 14e eeuw in het graafschap Zutphen en het hertogdom Gelre.

Het conflict ontstond in 1343, na de dood van de Gelderse hertog Reinoud II tussen zijn zonen Eduard en Reinoud III. De leider van de Heeckerens, Frederik van Heeckeren van der Eese, steunde in deze strijd Reinoud III om de macht in Gelre. De Bronkhorsten, met aan het hoofd Gijsbert van Bronkhorst, kozen de zijde van Eduard. De steun van de Gelderse steden en de edelen was over de strijdende groepen verdeeld.

Bij het beleg van Tiel in 1361 wordt de strijd beslecht; Reinoud III (de dikke hertog) wordt door zijn broer Eduard verslagen. Frederik van Heeckeren wordt gevangen genomen, maar na het sluiten van een overeenkomst weer vrijgelaten. Reinoud III wordt door zijn broer Eduard gevangen gezet op Rosendael en in 1364 naar de Nijenbeek (tussen Deventer en Zutphen) overgebracht, waar hij zo'n goede verzorging kreeg

dat zijn omvang toenam en hij het kasteel niet meer door de deur kon verlaten.

Na Eduard en Reinoud's dood in 1371, maken hun zusters Maria (gehuwd met Willem II van Gulik) en Machteld (gehuwd met Jan van Blois) aanspraak op het hertogdom Gelre. Maria wordt gesteund door de Bronkhorsten, Machteld door de Heeckerens. Maria won de strijd en haar zoon Willem werd hertog van Gelre (bij het beleg van Ammersoyen zijn we hem ook tegen gekomen).

De conflicten tussen het kasteel, de stad Zwolle en de bisschop van Utrecht bleven bestaan. In 1483 slaan de Zwollenaren het beleg voor het kasteel op, en de toenmalige bewoner, Otto, geeft zich over. Hij mag het kasteel behouden als hij schriftelijk verklaart dat hij, noch zijn nakomelingen, iets tegen de stad Zwolle zullen ondernemen.

Lang zal deze deemoedige houding niet duren. Adolf van Heeckeren kiest in het conflict tussen de bisschop van Utrecht en Karel van Gelre de zijde van de hertog en biedt hem (vrijwillig?) zijn kasteel aan.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog was het kasteel enige jaren in Spaanse handen, maar werd door de prinsgezinde troepen heroverd. Prins Maurits gaf aan het einde van de 16e eeuw opdracht tot gedeeltelijke sloop. Alleen de ronde donjon bleef staan. Het accent kwam nu op de woonfunctie te liggen.

Het geslacht van Heeckeren, dat zich na enige tijd Van Rechteren (Limpurg) ging noemen, zorgde voor diverse verbouwingen die het karakter van het oorspronkelijke roofofslot teniet deden. De achtervleugel is in de 15e eeuw als woongedeelte tegen de donjon aangebouwd. In de 18e eeuw zijn de voornaamste verbouwingen gedaan: twee vooruitspringende vleugels van de ingangspartij. In 1898 zijn deze, evenals het middenstuk, met een verdieping verhoogd.

Toen na de Tweede Wereldoorlog bleek dat de donjon scheuren vertoonde, heeft men de restauratie grondig aangepakt om de toren in zijn huidige staat te kunnen behouden. Het kasteel is helaas niet te bezoeken, maar vanaf de weg Dalfsen-Vilsteren--Ommen op enige afstand wel te zien. Het ligt op een eiland in een dode arm van de Vecht.

“GRONDTEEKENING DER STAD NYMEGEN”

Door Maurice Vollebregt

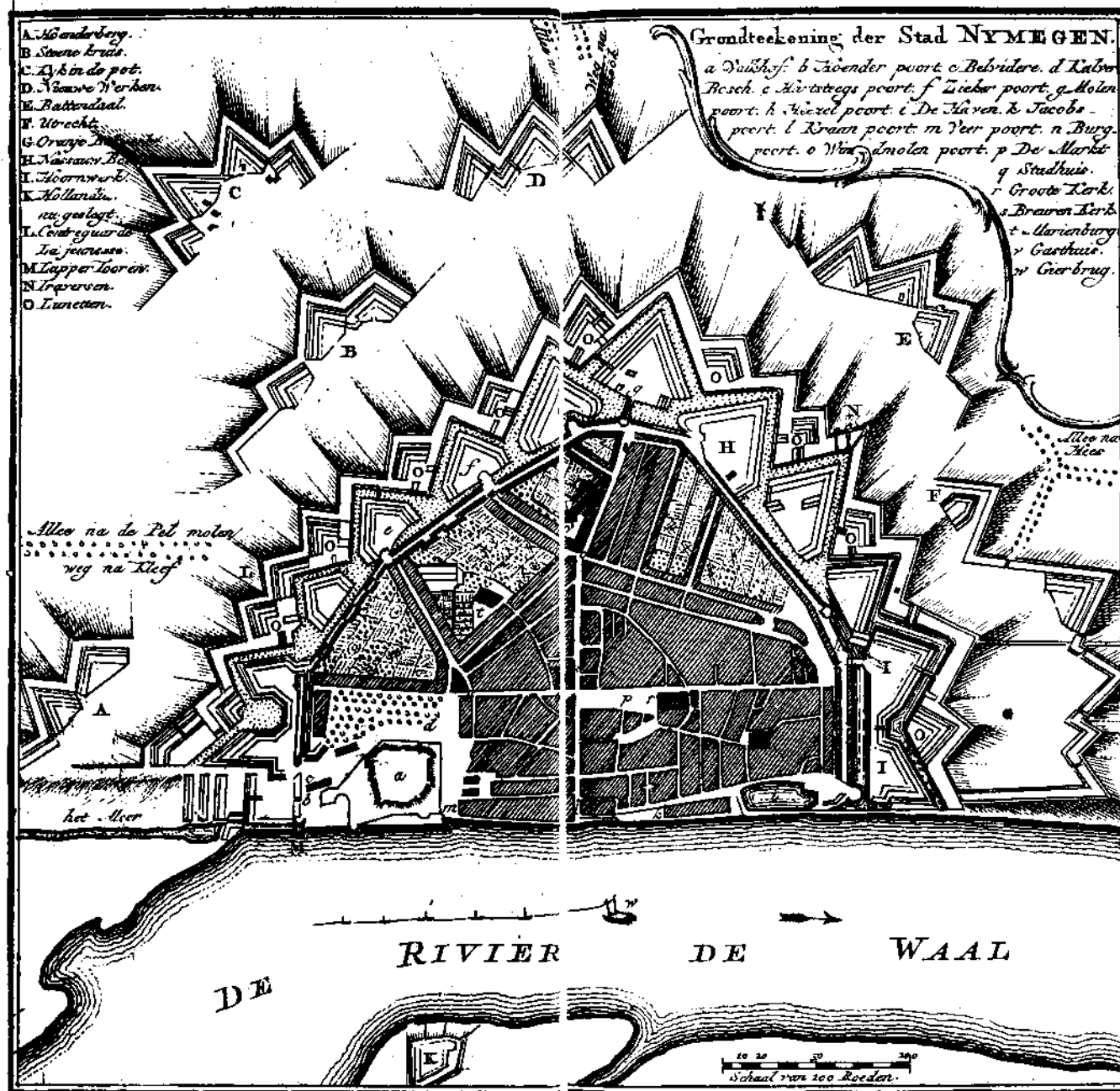
Via een lid van de Valkhofvereniging kwam ik in het bezit van deze Nijmeegse plattegrond waarop ook “ons” Valkhof is aangegeven. Het is echter niet bekend door wie of wanneer deze plattegrond gemaakt is. Wie kan mij daar bij verder helpen?

De plattegrond is redelijk goed te lezen, maar toch wil ik wijzen op enige details. Als we naar het Valkhof kijken, dan lijkt het of de walmuren zijn aangegeven, maar het gebouwencomplex niet. Is de sloop al aan de gang of is er iets anders aan te voeren? De aarden wallen, grachten en hoornwerken rond de stad zijn al aangelegd. Het is bekend dat dit in fasen gebeurd is. Het fort Knotsenburg aan de overkant van de Waal bij Lent wordt aangeduid als Hollandia, terwijl het al geslecht moet zijn. Het Kelfkensbosch lijkt nog begroeid met bomen en wordt “Kalver Bosch” genoemd. De schaal van de kaart is in roeden weergegeven.

In hoofdletters zijn de volgende (voornamelijk aarden) versterkingen aangegeven: *A* Hoenderberg. *B* Steene kruis. *C* Kyk in de Pot. *D* Nieuwe Werken. *E* Bottendaal. *F* Utrecht. *G* Oranje Bolwerk. *H* Nassouw Bolwerk. *I* Hoornwerk. *K* Hollandia, nu geslegt. *L* Centreguarde La Jeunesse. *M* Lappen Tooren. *N* Traversen. *O* Lunetten.

In kleine letters zijn bekende plaatsen, gebouwen en stadspoorten aangegeven, zoals de Mariënborg, het Stadhuis en de Molenpoort.

Wie dit “raadsel” als eerste kan oplossen, krijgt een leuke verrassing thuisgestuurd.

"Grondteekening der Stad

Nijmegen", herkomst onbekend.

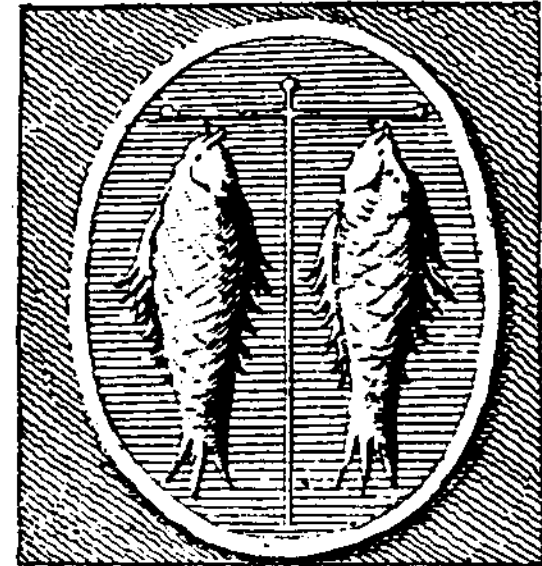
DE GERTRUDISKAPEL EN HET ONTSTAAN VAN HET CHRISTENDOM TE NIJMEGEN (vervolg)

Door H. Schoonwater

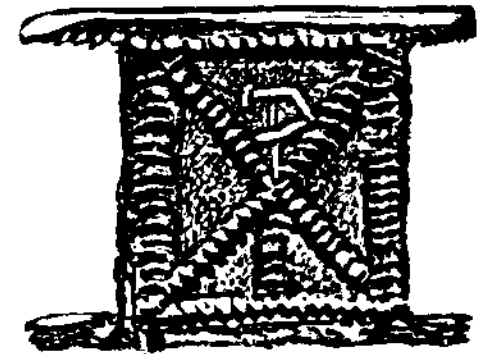
Wanneer we de oudste geschiedenis van Nijmegen bezien dan kunnen we niet voorbij gaan aan het ontstaan van het christendom aldaar, en de hiermee verbonden Gertrudis-kapel.

Op welke wijze werd ons land bekend met het Christendom? Dat is ongetwijfeld gebeurd vanuit Rome. Ruim 400 jaar in het begin van onze jaartelling hebben Romeinen het zuiden van Nederland bezet. Rijn, Waal en Donau vormden de noordgrens van dit immens grote rijk. Soldaten van allerlei volkeren vormden de legers die dit rijk in stand moesten houden. Zo ook Germaanse soldaten, die na de opstand van de Bataven dienst moesten doen in het Romeinse leger. In Rome kregen zij een militaire opleiding. Ongetwijfeld hebben zij daar kennis gekregen met de leer van het christendom. De spraakmakende gemeente zal zeker verteld hebben van die merkwaardige mensen die zich liever in de arena lieten doodmartelen dan hun Christus te verloochenen.

De Romeinse keizers zagen zich bedreigd door deze leer, zeker wanneer deze zich verspreidde in hun eigen leger. Soldaten die omwille van hun geloof ter dood werden gebracht vinden we dan ook terug in alle door de Romeinen bezette gebieden. Enkele voorbeelden: de Heilige Mauritius in Zwitserland en de Heilige Gereon in Keulen. Dichter bij huis ligt de Duitse plaats Xanten, in de Romeinse tijd Vetera genoemd. Hier ligt de Heilige Victor begraven. Deze plaats is slechts 50 kilometer van Nijmegen verwijderd en al in de Romeinse tijd met Nijmegen verbonden. In de al bovengenoemde gevallen is er sprake van "sociorum" (gezellen). Men krijgt de indruk dat geregeld een legioen onderzocht werd of er zich Christenen onder bevonden. Men beproefde hen dan van het geloof af te brengen. Lukte dit niet, dan was de dood het gevolg. Maar de herinnering bleef leven. Het kerkhof was een vrijplaats, en zo konden er al vroeg kleine

Ringsteen in cornalijn met christelijke symbolen. Gevonden te Nijmegen en nu in het Oudheidkundig museum te Leiden.

Fragment van een haarspeld met Christusmonogram, derde eeuw na Christus, gevonden te Nijmegen. Nu in Museum Kam.

"cellae memoria" gebouwd worden boven hun graf. In Xanten zijn er in de jaren 1933-1934 uitgebreide opgravingen verricht in de Domkerk.

Deze brachten de ontdekking van de lichamen en resten van kerkjes uit diverse eeuwen boven het martelarengraf. Prof. dr. Walther Bader meende dat het graf gedateerd kon zijn tussen de jaren 361-363. Dat komt ook overeen met de datering in Keulen en andere plaatsen.

Men kan zeker stellen dat het christendom in de laatste Romeinse tijd tot aan de noordelijke grenzen bekend was, maar tot begin vierde eeuw blijft het een geheime religie.

Omdat we, wat het christendom betreft, over Nijmegen eigenlijk niets weten is een bepaalde vondst van groot belang. In Nijmegen en ver daarbuiten was het ruimschoots bekend dat Smetius een groot verzamelaar was van Romeinse oudheden. Zo was hij op de eerste kerstdag van het jaar 1627 of 1628 aan het wandelen. Smetius schrijft: *"Op die dag kocht ik van een vrouw, die gewoon was naar tufsteen en munten te zoeken, een cornalijn gevonden beneden de stad Nijmegen, niet ver van de Waaloever..."*.

In deze cornalijn of sardonyxsteen is een teken gegraveerd dat alleen door christenen begrepen kon worden. Het stelt een kruis voor, waarvan de dwarsbalk zeer hoog geplaatst is. Ongetwijfeld heeft de graveur dit gedaan, opdat het kruis als zodanig niet herkenbaar zou zijn als christelijk waarmerk. Het kon evengoed duiden op een visser of vishandel, temeer omdat aan de dwarsbalk twee vissen hangen. Maar voor ingewijden was de vis een symbool voor Christus, en tegelijk van de Eucharistie. De steen is een ringsteen, waarvan de vating verloren is geraakt. Het vermoeden ligt voor de hand, dat het door een vrouw gedragen is. Jammer genoeg is de gehele verzameling door de erfgenamen verkocht en over diverse landen verspreid geraakt. Genoemde steen geraakte later in het Oudheidkundig Museum te Leiden.

Ondertussen was het christendom al doorgedrongen tot in de hoogste senatoren- en hofkringen te Rome. De moeder van Constatijn I de Grote was reeds christen. In het jaar 312

overwon Constatijn in een gevecht nabij Rome. Tevoren had hij een visioen. In de lucht zag hij een groot kruis omgeven met de woorden: *"In hoc signo Vincis"*, dat betekent: in dit teken zult gij overwinnen. Inderdaad versloeg hij zijn medekeizer Maxentius. Reeds het jaar daarop kondigde hij in Milaan het beroemde Edict af, waarin de christenen vrijheid van godsdienst werd gegeven. Zelf liet hij zich pas op zijn sterfbed dopen, want door het doopsel werden immers alle zonden vergeven. In Trier had de keizer een groot paleis laten bouwen, waar hij maar vooral zijn vrouw Helena later resideerden.

De Heilige Helena heeft zich vooral ingezet voor het bouwen van kerken op de plaatsen waar Christus geleefd had, onder meer Betlehem en de grafkerk te Jerusalem.

Niet alleen in Trier werd ze later als heilige vereerd, doch ook in Xanten waar ze, volgens de legende, ook wel verbleef. De lijn waarlangs het christendom in die tijd gegaan is, valt wel te reconstrueren: Rome-Milaan-Trier-Keulen-Xanten-Nijmegen.

Keulen en Xanten hebben tot in de late middeleeuwen bindingen gehad met Nijmegen. Tot midden 16e eeuw behoorden wij tot het aartsbisdom Keulen. Dit houdt zeker verband met het feit dat vanuit Keulen, respectievelijk Xanten het officiële christendom hier gevestigd werd na het edict van Milaan.

Dit verhaal wordt vervolgd in Valkhofnieuws 1995-1.

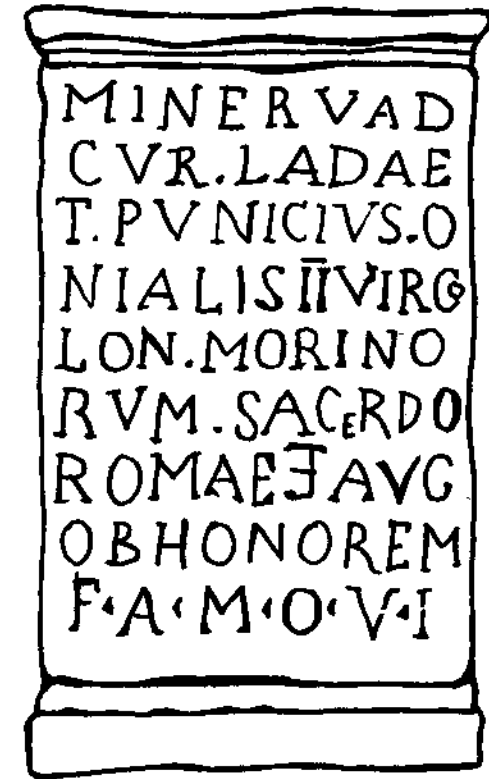
ALS STENEN EENS SPREKEN KONDEN DEEL 1: STENEN UIT DE ROMEINSE TIJD

Door: Henk Schoonwater

Ja, als dat nu eens waar was.....Dan zouden er minder mysteries bestaan, maar ook minder boeken geschreven zijn. Zelfs als stenen van inscripties zijn voorzien, vormen zij dikwijls een raadsel. Juist door de geschiedenis die er vaak mee in verband stond, heeft men ze bewaard. Zeker in Nijmegen als er stenen waren uit een zo ver verleden als de Romeinse tijd.

Eén der eersten, waarvan wij weten dat hij voor dit soort stenen belangstelling kreeg, was de kanunnik Willem van Bergchen die een Gelderse kroniek schreef. In zijn "*Cronicon Geldriae*" (1470-1475) probeert hij de afkortingen op een gevonden Romeinse steen aan te vullen en zodoende leesbaar te maken. Deze steen is hieronder aangeduid als nummer 57.

Een andere geleerde die al vroeg oog had voor het Valkhof en de Romeinse oudheden, was de Prior van het Dominicanerklooster in Nijmegen. Deze pater, Walter Ruys, werd in Grave geboren. Na in Nijmegen in het klooster te zijn getreden, voltooide hij zijn studies te Leuven. Vooral als redenaar stond hij bekend maar ook als schrijver. Eenmaal weer terug in Nijmegen kreeg hij belangstelling voor zowel de heidense als de christelijke monumenten van onze aloude rijksstad. Zo ontdekte hij, met behulp van zijn medebroeder Pater Hendricus Vermolanus, in de boekerij van de St. Steven fragmenten van een zeer oude codex. Hij nam van verschillende liturgische gebeden rond de doop en de eucharistie afschriften, en liet dit verschijnen onder de titel "*Ritus ac observationes antiquissimae olim circa baptizatos...etc Item Praefationes...etc.*". In 1530 werd het te Keulen uitgegeven. Voor ons is de voorrede het belangrijkste. Hierin wijst hij op de ouderdom van de stad Nijmegen en haalt als bewijs daarvan twee oude grafschriften uit de Romeinse tijd naar voren. De eerste bevond zich in de Nicolaaskapel (zie no.20) en de tweede was ingemetseld in de kerk te Leur. (zie no.81).

Steen No.81

Verder betreurde hij de diep vervallen staat van de keizerlijke burcht. Letterlijk schrijft hij, vertaald uit het latijn: "*Maar door de verwoede oorlogen die deze streken sinds een lange reeks van jaren op beklagenswaardige wijze hebben geschokt, is het gerechtshof van Karel de Grote, waar hij recht sprak en de gedingen aanhoorde, ten gronde gegaan. Van de (tuf)stenen maakte men kogels om ze met oorlogswerktuigen weg te slingeren. Nu nog toont een bolvormige muur den toeschouwers zijn eerbiedwaardige overblijfselen en doet de oudheidminnaars zuchten slaken.....*"

Hij besluit dan met de wens dat hij nog veel andere dingen moge ontdekken. Helaas is die wens niet in vervulling gegaan want reeds in 1534 overleed hij.

De godsdienstoorlogen in de 16e eeuw hebben een breuk gebracht in de belangstelling. De eerste die de draad weer oppakte was ds. Smetius, ook wel Johann Smith genoemd. Hij werd in 1590 in Aken geboren, waar zijn vader een lakenhandel had. Deze ging vanwege zijn protestante gezindheid naar Nijmegen, waar ook zoon Johann na vele omzwervingen terecht kwam. Die na enige tegenstand zijnerzijds het beroep als dominee alhier aannam. Door verschillende vriendschappen kreeg hij belangstelling voor onze oudste geschiedenis. Al spoedig begon hij kennis van zaken te krijgen en begon zelfs een verzameling van munten die regelmatig in Nijmegen werden gevonden. Er kwam een wending in zijn belangstelling toen men als nieuwe broodwinning ging zoeken naar tufsteen om er mortel van te maken. Aan de zuidelijke oever van de Waal had deze rivier een hoger gelegen stuk landbouwgebied aangetast, met als gevolg dat daar dikwijls Romeinse tufsteen kwam bloot te liggen. Niet alleen de fundamenteën kwamen boven, ook potscherven, munten, beeldfragmenten en altaren. Smetius kocht er veel van en kreeg zodoende een rijke verzameling. In of rond 1623 kreeg deze verzameling een grote bekendheid buiten onze stadsgrenzen. Zelfs prins Frederik Hendrik kwam in 1633 ernaar kijken.

Ds. Smetius begon ook te schrijven en gaf dan ook in 1644 te Amsterdam een boek uit genaamd: "*Oppidum Batavorum, eu Noviomagum.*" Ten onrechte meende hij op de Winseling de Batavenstad te hebben gevonden waar de Romeinse schrijver Tacitus over spreekt. Al in 1622 vindt hij vlak naast de zware vestigingsmuur van het Valkhof een potje met Romeinse munten. Hieruit concludeert hij dat dit gedeelte van de muur al bestaan moet hebben in de tijd dat de Romeinen hier waren.

In 1651 overlijdt Ds. Smetius zodat dat vele manuscripten nog onvoltooid zijn. Aangevuld door zijn zoon, die ook predikant werd, verscheen er in 1678 een "*Antiquitates*

Neomagesis." Een boek met veel gravures van de bijeengebrachte verzameling. Het was het jaar van de vredesonderhandelingen te Nijmegen, zodat de verschillende ambassadeurs en gezanten er meteen notie van konden nemen.

Zowel hij als zijn vader hebben de collectie aan de stad te koop aangeboden, maar men had er geen geld voor over. Desalniettemin was de interesse allerwege gewekt.

Reeds in de 16e eeuw, toen de cultuur van de renaissance vanuit Italië langzaam hier in het noorden bekend werd, trokken schilders en beeldhouwers naar Rome om inspiratie op te doen aan de toen nog gespaard gebleven antieke bouwwerken en ruïnes. Vooral bovengenoemde ambachtslieden gaven toen al de trend aan. In de uit 1555 daterende voorgevel van de St. Stevenskerk en aan de gerestaureerde koorbanken kan men aan guirlandes en kolonnetten zien, dat Romeinse ornamentatie hier zijn intrede had gedaan.

Men begon op het stadhuis in te zien, dat ter verhoging van het stadsprestige het belangrijk was, dat de stad door de Romeinen was gesticht. Dit wilde men sterk benadrukken; en hoe kon men dat beter doen door het samenbrengen van de verschillende stenen in het stadhuis. De gang op de eerste verdieping leek hen een goede lokatie.

Er kan gezegd worden dat vanaf 1639 het stadsbestuur een jacht is begonnen naar oude Romeinse stenen. Verschillende huizen moesten hun aldaar ingemetselde stenen afstaan. Ze werden er door de stadswerkmeester uit gebroken.

Hij hield nauwkeurig boek en daarvan volgt nu een enkel voorbeeld: "*Een ouden steen met ouden beschrijving van oudheid uit de binnenmuur gebroken, daar thans de rentmeester Herman Singendonck woont, in het huis van Zeller, en dit op last van de Heeren Van Welderen en Goris.....en deze stenen op het stadhuis doen brengen.*"

Werkboek van Peter Bruyns "*Als opsiender deser Stadts wercken*" (22 mei 1665): "*Mr. Jan, Derick en Jan den Opperman om den ouden gehouwen leesbare steen uyt te breken, soe op den grooten kerckhoff achter het huys van Derick Gerits stont in de gevel gemetselt, en denselven op 't Stadhuis*

gebracht, om aldaar in de muur gemetseld te worden. Was van het jaar 1155en het gat weder toegemetseld."

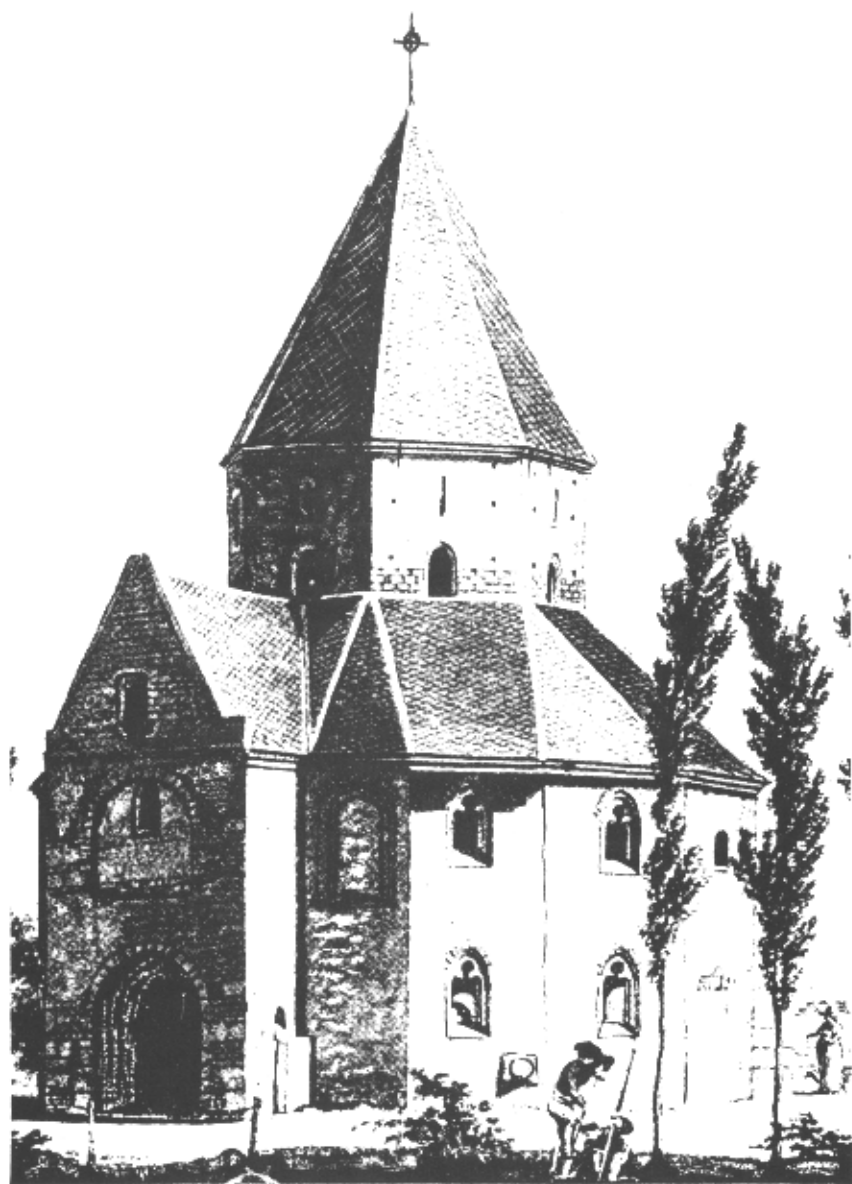
Hieruit blijkt tevens dat de bekende Barbarossa-steen, betreffende de herbouw van het Valkhof, al jaren ingemetseld was in een gevel op het St.Stevenskerkhof. De stenen op de bovengalerij van het stadhuis zijn er nog tot 1910 gebleven, daarna verhuisden ze naar het gemeentemuseum op de Mariënborg.

Ook in de Nicolaaskapel waren al vroegtijdig Romeinse stenen met inscripties gemetseld. Zodoende kreeg de kapel de naam een "*Heydense capel*" te zijn. Sommigen meenden dat de bogen aan de noordelijke buitenzijde resten waren van een galerij van heidense oorsprong. Op zijn minst zouden de fundamenten Romeins zijn.

Dat in de 18e eeuw de mythe van de Romeinse kapel nog levendig was, kunnen we lezen in een verslag dat twee Groningers maakten in 1740. Een hele onderneming in die tijd. Na lange reizen belandden zij in Nijmegen waar ze natuurlijk de burcht bezichtigden. De stichting hiervan wordt al direct aan Julius Caesar of Drusus toegeschreven. Wanneer ze via de hoofdboort het toernooiplein betraden "*So zag men rechtuit terzijden de woningen van de bedienden des burggraafs, een oude heidense tempel, nog in orde, opgomezeld in de ronte van tufsteen, twee verdiepingen hoog en boven spits toelopende, was van binnen zeer aardig dog anticq, rondom met wit bepleisterde kantige pilaartjes voorzien; diende tot een bewaarplaats van vette Luikse kolen voor de burggraaf....*"

Het inwendige interpreteert men als volgt: "*.....alwaar twee heidensche kapellen boven malkanderen waren.*" De bovenste verdieping "*zoude bij ouds Dis Manibus toegewijd en later door keizer Karel de Groote en de Paus tot de Christelijke godsdienst ingewijd zijn geweest, dog is tegenwoordig geappropriert tot keuken....*" Ook toen had men al geen respect voor de eerbiedwaardigheid van deze plaats.

De belangstelling ten opzichte van oude Romeinse stenen met inscripties had ook een negatieve zijde. Er waren steenhouwers die oude stenen gebruikten om er latijnse

Op deze tekening (detail pentekening Hendrik Hoogers uit 1809) zien we links van de twee tuinlieden een basement met een deel van een zuiltje ingemetseld. Rechts naast het ingangsportaal is duidelijk "onze" steen no. 20 te herkennen!

inscripties in aan te brengen, natuurlijk met adviezen van deskundigen. Ook kopiëerde men wel stenen uit andere plaatsen afkomstig. Het Rijnland was er vol van. Ook Smetius en andere tijdgenoten werden er het slachtoffer van, zoals dikwijls pas veel later bleek. Zelfs in de moderne tijd kwam het wel voor, zo vertelde de vroegere stads-archivaris Daniëls. Hij zelf zag bij een Nijmeegse handelaar in antiek een kopie van een Romeinse steen uit ons gemeentemuseum.

Men hechte zoveel waarde aan de stenen met hun teksten dat op initiatief van Mr. Johan in de Betouw een paneel werd geschilderd van de al genoemde steen uit Leur. Hoewel deze verdwenen is waren er wel zorgvuldige kopieën van gemaakt, ondermeer door de zwager van Johan, de kunstenaar Jacob Hendrik van Suchtelen. Hij schilderde aanvankelijk meer uitheemse bloemen en planten later legde hij zich meer op de bouwkunst toe. Hij was tevens kunstverzamelaar en als zodanig zal hij zeker wel belangstelling hebben gehad voor Johan's collectie Romeinse oudheden. Wellicht heeft hij het paneel ook geschilderd.

Het slotaccoord voor de Valkhofburcht klonk even voor het jaar 1800 toen alleen het slaan van de houwelen, het omtrekken van de burchtmuren en het ontploffen van munitie te horen was. De oudheidkundige Mr. Johan in de Betouw, die de sloop van het Valkhof niet had kunnen verhinderen, hield blijkbaar behoorlijk toezicht. Daardoor zijn er nog veel stenen gered.

Minstens 13 stenen liet hij in of buiten de kapel metselen. Hier bleven ze tot de jaren 1884/1885 toen de oude Mariënburghkapel weer in zoverre gerestaureerd was, dat ze kon dienen als museum. Daar waren de stenen nog tot ver na de oorlog te zien. Nu is alles wat Romeins, Frankisch of vroeg-middeleeuws is aanwezig in Provinciaal Museum Kam. Andere stenen van het Valkhof, zoals de Barbarossa-steen uit 1155, zijn te zien in Gemeentemuseum De Commanderie van Sint Jan. Wie gaat er eens kijken?

In aansluiting op dit artikel nog een aanvulling met aardige details. De toenmalige stads-archivaris M. Daniëls heeft kort voor zijn dood in 1951 een inventaris gemaakt van Romeinse stenen in gemeentelijk bezit. Wat voor de geschiedenis van het Valkhof van belang is, heb ik er uitgelicht. De nummering is van M. Daniëls. Vier van deze stenen zijn bij dit artikel afgebeeld. Uit: Romeins Nijmegen van M. Daniëls.

No. 11: Reliëf, vermoedelijk van een grafsteen, gevonden bij de sloping van de burcht, afgebeeld door H. Hoogers in één van zijn gravures.

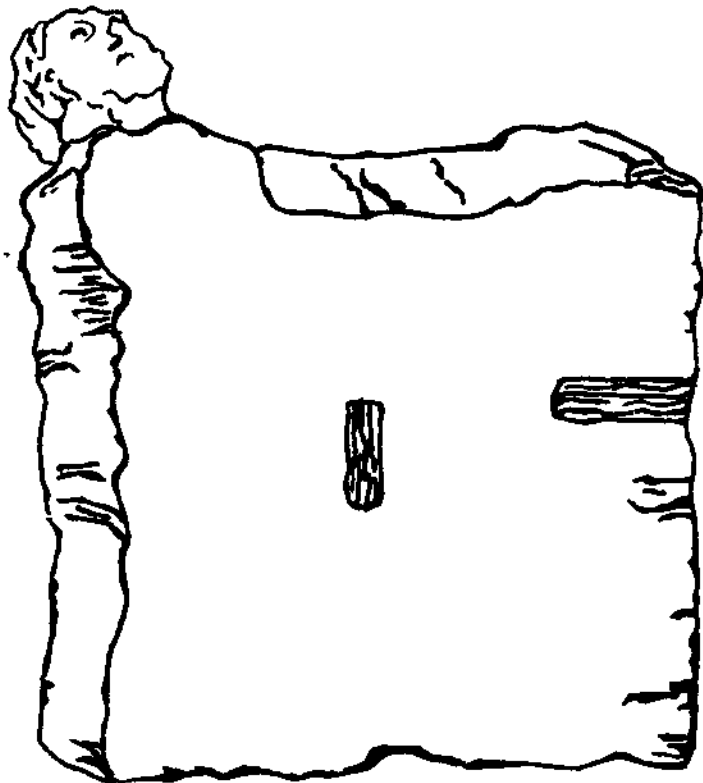
No. 13: Gedeelte van een kroonlijst, een tweede stuk kwam terecht bij de fragmenten die voor de oorlog opgestapeld waren voor de Barbarossa-ruïne.

No. 14: Een Ionisch zuilkapiteel met bijbehorende zuilfragment eveneens bij de sloping gevonden. Deze was vroeger ingemetseld aan de buitenzijde van de Nicolaaskapel. Volgens een aantekening in het archief van het Oudheidkundig Museum te Leiden waren er op "de Hofberg" twee geheel gelijke kapitelen met zuilbasis gevonden.

No. 18: Sfinx tussen twee leeuwen in Ubbergen gevonden en later als geschenk van Jonkheer Dommer van Poldersveldt in de gemeente-collectie gekomen. Aanvankelijk in de Nicolaaskapel opgeborgen, in verband met het idee hier een klein museum te vestigen van in Nijmegen gevonden Romeinse oudheden. Uit dezelfde collectie kwamen nog twee voetstukken. Er schijnen daar in Ubbergen nog wel meer fragmenten te hebben gezeten, doch zij waren zo zwaar dat verder uitgraven werd uitgesteld. Aldus het rapport uit 1865. Misschien waren het wel de voetstukken die later gediend hebben als voetstukken voor de beelden op het Valkhof.

No. 19: Blok kalksteen, met aan de rechterzijde de verweerde resten van een staande figuur, links is een leeg (inscriptie?)veld. Gevonden bij de afbraak van de burcht in 1796. Eveneens door H. Hoogers verwerkt in een gravure.

No. 20: Grote platte-bouwsteen met aan één zijde een gebeeldhouwde mannenkop met baard. Dit bouwfragment, misschien deel van een grafmonument, was ingemetseld in een nis in het

Steen No.20

voorportaal van de Nicolaaskapel. Hoogers beeldt het nog af. En ook het kurkmodel (nu in De Commanderie van Sint Jan) laat dit nog zien. Volgens een vroeg 19e eeuwse aantekening, die zich eveneens in Leiden bevindt, was deze ingemetseld in "de achtkante kapel op de Hofberg te Nijmegen; een mensenhoofd in zeer sterk reliëf, vastzittende aan een grooten deksteen. Van onder is in de steen een gat voor een houdijzer. Schijnt bovenstuk van een gansch beeld, hetwelk geheel in zulk relief zoude gewerkt geweest zijn. Schijnt Romeins: een weinig gebaard, omtrent als Keizer Philippus. De goede bewerking der oogen doet mij denken dat het antiek is. Neus en voorhoofd afgebroken. Hoogte kop met hals 36 Ned. duim. (90 cm.)". Aldus een verder onbekende schrijver (Reuvens?).

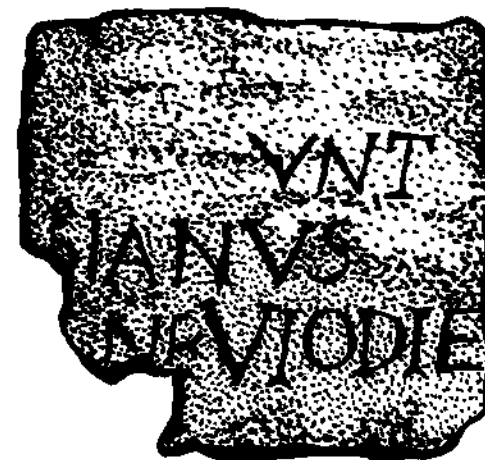
No. 29: Een mijlpaal van 85 cm. hoog gevonden bij de sloping van de burcht, afgebeeld op een tekening van Hendrik Hoogers. Begin 19e eeuw opgeborgen in de Nicolaaskapel. Rond 1884 richtte men de middeleeuwse kapel van het nonnenklooster Mariënburg in als museum. De verschillende Romeinse stenen die voorlopig in de Nicolaaskapel waren ondergebracht verhuisden toen naar de Romeinse afdeling van dit "museum". Nu al weer jaren verplaatst naar Museum Kam. De mijlpaal is dermate beschadigd dat slecht een klein aantal letters ontcijferd konden worden, terwijl het verband nog steeds een raadsel is. Sommige Romeinse stenen zijn al in vroeger tijd vernalen tot tras. Zo werd hier in 1790 uit Andernach tufsteen aangevoerd met boven vermeld doel. Waarschijnlijk heeft Johan In de Betouw heidense altaarstenen weten te redden, die daarop naar het stadhuis werden gebracht. Zo is het dus nog lang

niet zeker dat alle Romeinse stenen, die afkomstig zijn uit de verzamelingen van de predikanten Smetius en de oudheidkundige Johan In de Betouw, uit Nijmegen afkomstig zijn.

No. 57: Gedenksteen van Gaius Julius Pudens en van Julius Junius. Door de onduidelijkheid wordt het opschrift verschillend uitgelegd. De uitleg wordt ook nog bemoeilijkt door een fout van de steenhakker die verschillende letters afbakte, om er andere voor in de plaats te zetten. De steen wordt reeds genoemd door de kroniekschrijver Willem van Berchen (1465-1470), die kanunnik was van de St. Stevenskerk. Zo lang is de steen al in stads bezit. Pas op 15 januari 1670 wordt de steen naar het stadhuis gebracht om aldaar ingemetseld te worden, aldus het werkboek van de stadswerkmeester. Voorheen bevond de steen zich in de Nicolaaskapel. De toenmalige vicaris heeft wellicht Willem van Berchen er al op gewezen. Gezien hun ambt zullen de heren elkaar wel gekend hebben. In de Betouw neemt zonder meer aan dat de steen tijdens de herbouw door keizer Barbarossa, omstreeks 1155, is gevonden en daarna werd ingemetseld. Maar zeker weten doet hij het niet. Het inmetselen was het bewijs van de bijzonderheid van deze steen.

No. 58: Gedenksteen van Lucius Cornelius Licinnius. Volgens Johan in de Betouw gevonden tijdens de sloop van de burcht in augustus 1796. Hij schrijft er nog bij: "Uit den hoek der noorden gebroken."

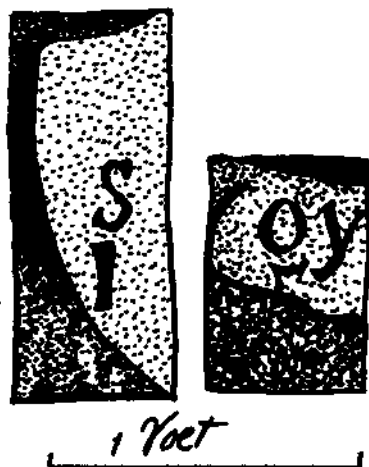
No. 61: Een ander fragment dat ingemetseld was in de kapel heeft aanleiding gegeven tot een groot misverstand. De historie-schrijver Pontanus schrijft er over in zijn Gelderse geschiedenissen (Historica Gelrica). De tekst begon met D(is) M(anibus et Perpetuae

Steen No.61

securitate ...). Hij leidt daarvan af dat de kapel aan de god Janus is toegewijd en vond dat deze "heidense kapel aan de goden der onderwereld" was toegewijd. De steen was immers al sinds onheugelijke tijden in de kapel ingemetseld. Maar ook deze steen werd in 1670 evenals andere stenen naar het stadhuis gebracht. Sinds 1670 zal de kapel dan ook tot ver in de 19e eeuw de naam "heidense kapel" behouden. Het is dan ook één van de redenen waarom de kapel behouden is gebleven.

No. 94: Een klein steentje van 25 cm hoogte en 18 cm breedte trekt nog de aandacht. Daniëls denk dat de inscriptie wel eens uit griekse letters zou kunnen bestaan. In verband met Theophanu niet oninteressant om in die richting te denken. Helaas is de steen verdwenen en bevindt zich alleen in het archief nog een tekening, die op de volgende pagina is gereproduceerd.

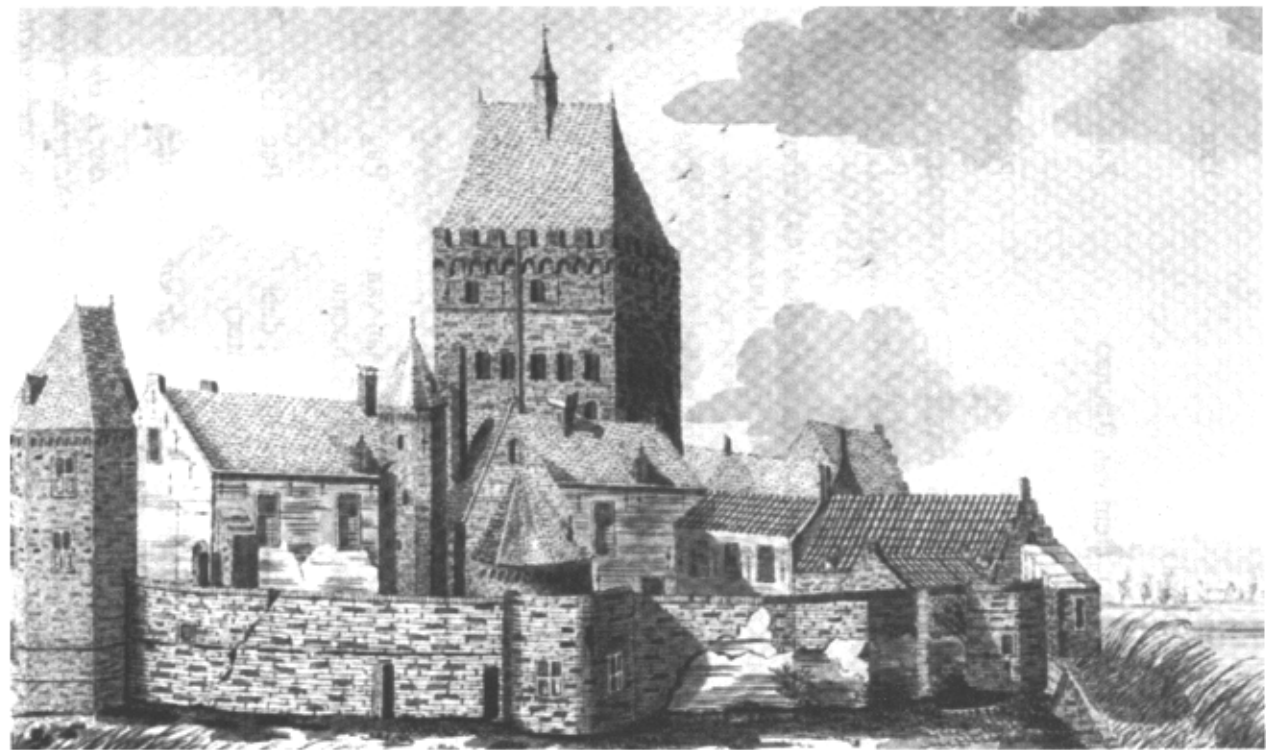

Steen No. 94

Men krijgt de indruk dat Mr. Johan In de Betouw regelmatig de afbraak volgde en van de werkmeester gedaan kreeg dat belangrijke stenen werden bewaard voor de stad. Deze stenen zullen in eerste instantie zijn opgeborgen in de kapel. Uiteindelijk liet hij ze in metselen en gaf enige brochures uit, zoals *"Iets betreffende de gevonden Oudheden"*, Nijmegen 1802.

Wie het boek *"Romeins Nijmegen"* van M. Daniëls er op naslaat, komt tevens de afbeeldingen van de stenen genummerd 62 t/m 75 tegen. Ook deze waren allen ooit in de kapel ingemetseld.

Dit artikel wordt binnenkort vervolgd in twee delen. Deel II: De buitenzijde van de kapel. Deel III: Consoles en kapitelen in het interieur.

Laatste tekening van de burcht, in opdracht van de slopers door G.H. Kruseman-Aretz in 1796.

INHOUD VALKHOFNIEUWS 1994 - 3:

- * Voorwoord (M. Vollebregt) Pag. 97
- * In Memoriam: Hein van Brienen (N. Verhaaff) Pag. 98
- * Ode aan Hein..... (L. Hubers) Pag. 100
- * Mededelingen van het bestuur (M. Vollebregt) Pag. 101
- * Het Valkhof in de vuurlinie (september '44) (H. van Koningsbrugge en F. van Hemmen) Pag. 102
- * De Reuzentoren of Donjon op het Valkhof (M. Vollebregt) Pag. 112
- * Kasteel Rechteren te Rechteren (L. Hendriks) Pag. 119
- * "Grondteekening der Stad Nymegen" (M. Vollebregt) Pag. 123
- * De Gertrudiskapel en het ontstaan van het Nijmeegse Christendom (H. Schoonwater) Pag. 126
- * Als stenen eens spreken konden; deel 1: Romeinse stenen (H. Schoonwater) Pag. 130

Tekeningen middenpagina en kaft: Johan Hendriks.

De redactie is de volgende personen erkentelijk: dhr. L. Hubers voor zijn hulp bij de tekstverwerking, en Lisette Schreuder voor het maken van 4 reproductietekeningen van Romeinse stenen.

Antiquariaat Gijsbers + van Loon

**Bakkerstraat 7-7a 6811 EG ARNHEM
085-424421.**

Grote sortering boeken over:

- * Nijmegen, e.o.**
- * Duitsland (aangrenzend)**
- * Archaeologie.**

Speciale aanbieding:

***Het Valkhof te Nijmegen
Uitgave Gelre, met 13
afbeeldingen, 1930.***

Normale prijs: f 165,- NU f 92,50